

КУЛТУРА ПОЛИСА
УДК 17:111.852(821.16)
ПНР

ЗОРАН ЂЕРИЋ

Академија умјетности у Бањој Луци
Република Српска

СЛОВЕНСКА КЊИЖЕВНА ЕМИГРАЦИЈА ИЗМЕЂУ ЕТИКЕ И ПОЕТИКЕ

Сажетак: Рад указује на најважнија обележја словенске књижевне емиграције XX века: романтичке узоре, од путника (*homo viator*), преко етичког и политичког ангажовања (*homo politicus*), до повратка поетици (*homo poeticus*). На примерима најзначајнијих пољских, руских и српских емигрантских песника.

Кључне речи: *homo viator*, *homo poeticus*, *homo politicus*, етика, поезика, цензура, романтизам, XX век, словенска књижевна емиграција.

Романтизам је први промовисао новог јунака, скитницу, путника, *homo viator*. Присетимо се само Бајрона (Byron) и Пуповања *Childe Harolda* (1812), или његовог *Баура* (1813): Бајронови спевови су настајали после путовања која је сам предузимао по Европи (Шпанија, Албанија, Грчка, потом Швајцарска и Италија), као и земљама Истока, а његови јунаци су бунтовници против савременог друштва, морала, религије и политике. Бајрон је управо био романтичарски узор: истовремено и *homo poeticus* и *homo politicus* и *homo viator*. Следи га Мицкјевич, кога је судбина од самог почетка предодредила за путника-прогнаника: 1823. је ухапшен, потом и прогнан у дубину Русије, путује империјом, борави на Криму, где пише, поред осталог, циклус *Sonety krymskie* (*Кримски сонети*), исповест путника који је прогнан из домовине. Из Литваније касније одлази у Лозану, па у Париз. У Италији ор-

ганизује Пољски легион, а 1855. године одлази са политичком мисијом у Константинопољ, где и умире. Тек 1890. године, преносом његових посмртних остатака до краковског Вавела, његов скиталачки дух се смирио (Witkowska, 1977: 237-316).

Немиран дух је водио и Зигмунда Красињског (рођен у Паризу, у аристократској породици, отац му је био гроф, уз то и генерал, повезан са Наполеоном, који постаје крсни кум његовом сину). Одраста у Варшави, школује се, студира и пише. Касније путује по Швајцарској, Италији, Русији, Аустрији. Смрћу у Паризу, 1859. године, заокружује свој пут. Његов *Agaj-Han* (*Агај-Хан*, 1833) је типичан бајроновски јунак (Janion, 1969: 49-79).

Међу руским романтичарима бајроновски утицај је видљив код Пушкина, али су јунаци-бунтовници још карактеристичнији за Љермонтова, и његова дела која су инспирисана Кавказом и Закавказјем (на пример: приповетка *Ашик-Кериб*, односно поема *Беси / Демони*). Љермонтов поставља питања о смислу постојања и човековој мисији на овом свету: *Ко смо? Откуда долазимо? Куда идемо?* Та, тзв. „проклета питања”, типична за романтизам, поново су актуализована у нашем веку, управо у делима емигрантских писаца.

„Ко сам био? Ко сам сада?”, стоји на почетку Милошеве *Земље Удро*. „Ко сам? Одакле сам? Куда идем? И, на крају крајева: Ко смо? Одакле смо? Куда идемо?”, пита се Киш у *Горком талогу искуства*.¹

Љермонтовљев одговор, као и потоњи, на ова питања, није ни мало оптимистички: „Човек ту није ни племенита нити каква друга жртва, није узвишено биће које сазнаје и осмишљује природу и свет, то сазнање плаћа сопственом егзистенцијом. Он је просто ништавило које долази ниоткуда и иде никуда.” (Стојнић, 1994: 23)

Књижевност XX века нема тако универзалну димензију, као што ју је имала у доба романтизма, и не настоји да да један коначни одговор, али ваљано сведочи о човеку свог времена и његовом свету. Ту се *homo poeticusu*, све више, придружује *homo politicusu*, уз опасност да писац буде „сведок или посредник за политичке и идеолошке поруке” (Киш). „Али сенка политичке животиње не може а да не буде присутна или да се не подразумева у

књигама, чак и ако говорите о љубави или описујете месечину” (Kiš, 1990: 200)

Политичка умешаност писаца нарочито је карактеристична за Источну и Средњу Европу, најпре за мале нације које су биле под туђом влашћу, а онда за земље са тоталитарним системима: у борби (наравно, не само политичкој) за самосталност својих нација, потом за слободу говора и демократских права, били су припадници *Младе Босне* (а међу њима Андрић и Митриновић), писци авангардисти (нарочито српски надреалисти), потом писци са дипломатским стажом (поред Андрића, Дучић, Растко Петровић, па и Црњански), као и савремени писци (Киш, Данојлић); припадници *Младе Пољске*, односно касније, под њеним утицајем, пољски авангардисти (међу којима су: Тувим, Вјежињски, Гомбрович), потом и други међуратни, па и савремени писци (Милош и Ват, односно Загајевски и Барањчак); руски футуристи, пре свега, док је политички ангажман појединих симболиста (попут Баљмонта) евидентан тек у познијим годинама, за време емиграције; логичан је политички ангажман припадника другог таласа, као и савремених руских писаца који су се из истих разлога касније обрели у емиграцији.

При том ваља имати у виду да се њихова литература не може и не своди само на једну, политичку димензију, мада она даје њиховом делу суштински смисао.

Ипак, у једном тренутку, у тренутку засићења или разочараности, страха од банализације, од једностраности ангажмана, долази до расцепа: *homo poeticus* се одваја од *homo politicus*. „Целог свог живота сам причао о политици. У београдским, париским кафанама, становима галамили смо до зоре, у оштрим расправама спашавали смо свет. Доста ми је тога”, истакао је Киш, додајући да „политичка сукобљавања су ми остала у сећању као време потрошено у празно”. (Kiš, 1990: 251) У сличној ситуацији се 50-их година нашао Милош. После есејистичке књиге *Zniewolony umysł* (*Заробљени ум*, 1953) и романа *La prise du pouvoir* (*Освајање власти*, 1953; пољска верзија *Zdobycie władzy* објављена је две године касније), престаје са својим ангажманом против стаљинизма, одлази из Париза, из политичког емигрантског окружења у Америку, где се поново враћа поетици: „Изговарам

двадесети век, и кожа ми се жежи. Неизмерност ћутања. Јер поред све буке говора, милијарди речи у минути, поред размножавања штампе, филма, телевизије, неназвана стварност добија гигантске размере, док она друга, преобјашњена, не стиже за њом, и пропорционално је слабија но што је била у прошлом веку. Зна о чему говорим свако ко се чудио због нестајања без трага догађаја, ситуација, атмосфере, као и нестајања људи и читавих градова, тако да многи од оних што жале, као што и ја жалим, што сам од упознате стварности успео да ухватим тако мало.” (Miloš, 1982: 63)

„Постоји неколико тема којима се писац може бавити а које могу да угрозе његову добробит; једна од њих је историја”, приметио је Бродски. „На сам чин описивања историјских догађаја историја гледа као на покушај њеног свођења на прошлост и томе се жестоко опире... Поред општег узрока и последице, историја полаже право на садашњост и преко свог највитаљнијег продужетка: преко идеологије. Не успевши да тријумфује у тренутку настанка, идеологија убрзано развија нешто што бисмо могли назвати утопијским комплексом и тежи безвремености.” (Бродски, 1986: 117)

Значи, не само ангажман у садашњости, него и избор „осетљивих” тема из блиске прошлости, може писцу да донесе проблеме, па и осуду. Ипак, обраћање поетици, није забијање главе у песак; промена перспективе је потреба да се свет погледа изнутра.

Данило Киш је већ самим насловима својим поетичких књига (*По-етика*, и *По-етика, књига друга*) нагласио спрегу између етичности и поетичности. Још је имплицитнији Станислав Барањчак – *Етика и поетика* (*Етика и поетика*, Париз 1979). Етика је основни кодекс, једно од првих начела нашег живота. По Платону, за добар живот неважно је какве су наше склоности, тежње, образовање или мишљење. Постоји **апсолутно добро**, независно од нас, а може се открити одговарајућим припремама. Аристотел коригује ову догму, уводећи (мада метафизичар) емпиризам у приступ моралности: у свакодневици је евидентно да је живот једних добар а других лош. Заједничка особина првих је **срећа**, других – **несрећа**. Срећан живот је онај који је испуњен пријатношћу, успесима, славом, делањем у жељеном смеру. Хедонизам (само **пријатност** и **задовољство**) су заговарали епикурејци. У

другом правцу се крећу, друге две, тзв. философије утехе: **цинизам** и **стоицизам**. Први су тврдили како је свет у основи зао, да би се живело етично, треба се одрећи саучествовања у њему. Други су говорили да добро или зло зависе од човека, а сама расподела од предестинације: Бог све чини према одређеном плану, зато ваља бити равнодушан према свему, јер само тако се може одвојити од света и бити слободан. Потом следе **хришћанске етике**. У основи бројних (по много чему се разликујућих) доктрина је постојање божјег бића, које је на одређен начин исто што и Христос. Најважнија тачка гледишта је *ауторитаризам*. Црква полази од тога да је њен морални кодекс објективан и безгрешан, јер је *израз Божје воље*. **Спинозина етика** (Baruch de Spinoza) указује на то да ће човек бити срећан, појми ли границе људских моћи; разумевши да све што се догађа, мора се коначно и догодити, и да је узалудно супротстављати се. По **теорији утилитаризма**, правилан поступак је сваки онај који води ка постизању што веће среће. Моралност, према Канту, тесно је повезана са обавезама и дужношћу. Кантов **категорички императив** предлаже безусловно делање, без обзира не ефекте, а према максими: „не чини другоме, што не би желео да се теби чини”.

Филозофска анализа савремених етичких теорија установила је да се оне битно разликују од класичних. Пре свега, тичу се анализе језика моралности. Уз сваку од њих могу се стављати аргументи *за* и *против*. Поред теоријских дилема, постоје и практичне, па тако и **примењена етика**, са којом се срећемо скоро у свим областима живота. Слобода говора, вероисповести, потом, с њима у вези, цензура и забрана, итд. указују на преплитање ових теорија, на њихову актуелност у свим друштвеним системима.

Овакво посматрање, ретроспективно, уназад до генетског изходишта неке појаве, предлагао је Балденсперже (Baldensperger), у својој студији *Littérature comparée* (*Компаративна књижевност*, 1921), мислећи на литерарне процесе.² Пошто су, најчешће, емигрантски писци етичност стављали у први план, и ми смо, при праћењу њихове бездомности, пошли од тога не као од готове чињенице, него као од појаве која се подразумева, има своје токове, различите видове и промене, не иде увек напореда (некад иде испред а некад само прати) књижевне процесе, али, несумњиво, на њих утиче и подстиче их.

Међу припадницима првог таласа емиграције, пре свега руским писцима, као и неколицини (старијих) српских писаца, можемо пронаћи мноштво елемената који припадају, пре свега, православној хришћанској етици: већ смо истакли снажан уплив Солвјевих идеја на руске симболисте Д. Мерешковског, З. Хипиус, Г. Иванова, Г. Адамовича, и друге; као и на Јована Дучића, нарочито у зрелом добу. Код младог Андрића, такође, приметили смо повратак вери и хришћанској етици. С друге стране, ка етици католичке цркве, упућени су поједини пољски емигранти, неки више а неки мање, у различитим фазама свог живота и стваралаштва. Тако се, рецимо, Чеслав Милош, у последњим својим књигама све више обраћа управо тој сфери, скептичан, какав је од самог почетка, али и теологичан.³ Јосиф Бродски је, без обзира на своје јеврејско порекло, сваког Божића писао песму. Потом су те песме сабране у једну књигу, *Рождественские стихи* (*Божјиће песме*, Москва 1996). Колико је хришћанска етика присутна у његовом песништву потврђује и наслов избора песама и превода Бродског, који је 1992. објављен у Москви: *Бог сохраняет все* (*Бог све чува*). Хришћанском етиком прожети су и пољски песници јеврејског порекла (као Тувим, Вјежињски, Лехоњ, Витлин).

Кад имамо у виду да је XX век, углавном, био атеистички и идеолошки обележен, нарочито у земљама са комунистичким системом, бива јаснија тешкоћа проналажења одговора на религијска питања. „Религија је била избрисана, идеологија бесмислена”, тврди Киш. „Једина светлост коју сам видео кроз идеолошку маглу била је књижевност.” (Kiš, 1990: 203) У тој „идеолошкој магли” ипак јасно се разазнавала цензура, која је ограничавала, често и негирала слободно мишљење, па и писање. Дуга је, и до сада непрекинута историска нит цензуре: „Свака тиранија у историји, као и свака олигархија, теократија, апсолутна монархија, укратко свака диктатура, односно ауторитативна владавина која управља радије силом него пристанком поданика, негирала је људима право да слободно пишу (и мисле).” (Kešetović, 1998: 22) Неодвојива од етике, од филозофских, али и естетичких питања: истинитог, доброг, лепог.

Цензори су у совјетском друштву, потом у пољском, југословенском (као и у чешком, словачком, мађарском, бугарском, румунском, албанском...) друге половине XX века, деловали са

позиција владајуће политике, односно поетике социјалистичког реализма, осуђивали и одбацивали неподобне, оне који су се на неки начин компромитовали, односно који су остали на супротним позицијама. Тако су, рецимо, у Србији, цензори прогласили Симу Пандуровића, једног од првих српских симболистичких песника, за колаборационисту, Милоша Црњанског за припадника поражених снага, односно грађанске деснице, Јован Дучић је проглашен за монархисту, Драгиша Васић за колаборационисту и политички неподобног писца, Слободан Јовановић за издајника, итд. (Kešetović, 1998: 22) Њихова дела су била забрањивана, писци су осуђивани, неки чак и стрељани (попут Светислава Стефановића и Драгише Васића). (Tešić, 1990; Lorušina, 1991) Иако идеологија социјалистичког реализма није била дуготрајна и до краја прихваћена у југословенској књижевности, писци су били принуђени на аутоцензуру, бекство „у прошлост и несавремене теме” био је такође један од начина да се „одупире директном уплитању идеологије у литерарно стваралаштво”. (Голубовић, 1973: 558)

У Совјетском Савезу, као и у Пољској, ригорозност социјализма, а с њим и одговарајуће соцреалистичке поетике, била је много већа. Одласком у емиграцију писци су се аутоматски стављали по другој страни: проглашавани су за издајнике, а њихова дела су била избацивана из библиотека, уништавана, док су сва потоња прећуткивана и, наравно, нису објављивана у домовини писца, често ни после његове смрти. Тек почетком 80-их у Пољској, а 90-их у Русији, почињу да се штампају дела појединих емигрантских писаца. Управо због цензуре је већина њих и отишла из земље (Wogowik, 1981: 98-101). Са цензуром су се сусретали чак и у емиграцији.⁴ Ипак, највише проблема са цензуром су имали они који су остајали, тзв. дисиденти и унутрашњи емигранти. Подсетимо се само Михаила Булгакова, Платонова, а потом и Ане Ахматове, Бориса Пастернака, Осипа Манделштама, и многих других. С таквим проблемима у Пољској сусретали су се Тадеуш Ружевић, Вислава Шимборска, Збигњев Херберт, као и други. Тек последње деценије почела су да се поново објављују претходно цензурисана издања, чак и без те напомене, јасно је да су нова издања допуњена управо оним текстовима које је цензура изостављала. У Пољској, како тврди Марта Фик, цензор је дуго био „ко-

аутор” појединих дела: избацивао је она имена која су била на списку забрањених, брисао поједина „недолична” места, преправљао и прилагођавао соцреалистичком обрасцу, не само оригинална дела, него и преводе.⁵

Пуно је писано о смислу, односно бесмислу комунизма, његовој лажној, или привидној слободи, као и о апсурдности нашег времена.⁶

Какви су, онда, бездомници у XX веку?

Попут романтичара: у сталном конфликту са околином, у настојању да је измене а, кад не успеју у томе, удаљавају се (или их други изопште, свеједно) из ње у свет. Из *дома* (домовине) у *бездомност*. С већом или мањом вером у Бога, као и са сталним сумњама. С митовима, али и настојањима да их демистификују. Наклоњени, с једне стране, Кјеркегору и његовој вери у појединца, његов спас, „јер свијет може постојати без њега, али појединац не може постојати без правог односа према себи и апсолуту” (Sutlić, 1962: 310-311); привучени Шопенхауеровим геслом „Свет је моја представа”, иако свесни да је *воља*, која чини суштину света, незадовољна и незадовољива, и зато повезана с болом.⁷ С друге стране, одговара им и романтичарски тип етике који заговара Ниче: уместо бесмислене и бесциљне воље, ту је *Воља за моћ*, а смисао људског постојања је пун живот, а не нестајање и заборава.⁸

На Ничеа се надовезује Бергсонов *животни динамизам* (*élan vital*), а потом и друге, бројне херменеутичке традиције XX века: од Дилтаја, преко Хусерлове феноменологије, Хартманове „природне спознаје”, до Хајдегеровог егзистенцијализма.⁹

Одсуство хедонизма (у форми: комформизма, материјалне обезбеђености, сигурности које пружа дом), не ознавача, по правилу, присуство цинизма и стоицизма. У својој несрећи (а емиграција у једном виду то и јесте), они не одустају од потраге за срећом. Велики циник (декларативно, теоријски) Емил Сиоран (Sioran), румунски емигрант у Паризу, који је тврдио да смо „сви ми на дну пакла” и да је свако биће „уништена химна”, и сам је настојао да победи свој страх од празнине (па била она и само неисписана страница) и да, као и сви други писци у емиграцији, остави иза себе само задивљеност. Егзистенцијална потреба, потом и естетско сведочанство.

Циничну ноту могли бисмо пронаћи код Владимира Набокова, који је чак и реч стварност стављао под наводнике, показујући тако њену условност. Гомбрович прелази из потпуног песимизма у одушевљење, екстатичну химну (Miloš, 1982: 59).

Хербертов Господин Когито размишља о Спинозиним искушењима („Pan Cogito opowiada o kuszeniu Spinozy”), потом о искупљењу („Rozmyślenia Pana Cogito o odkupieniu”), верује да је пакао „азил уметника” („Co myśli Pan Cogito o piekle”), заузима и стоички став:

*Господин Когито
хтео би да буде
на висини ситуације
то значи
да судбини погледа
право у очи
као Катон Млађи
види Животе
нема ипак
мач
ни прилику
да породицу пошаље преко мора
зато чека као и остали
хода по бесаној соби
упркос саветима стоика
волео би да има тело од
дијаманта
и крила
[...]
није му много преостало
у ствари само
да изабере став
у коме жели да умре¹⁰*

Тако се, из сфере етике, враћамо поново поетици.

Литература:

- Witkowska, Alina, *Romantyzm*, Warszawa 1977.
 Janion, Maria, *Romantyzm. Studia o ideach i stylu*, Warszawa 1969.
 Kiš, Danilo, *Gorki talog iskustva* (прир. М. Миоџиновић), Београд 1990.
 Стојнић, Мила, *Руско-српска књижевна преплитања*, Београд 1994.
 Miloš, Česlav, *Zemlja Ulro* (превео Р. Вујиџић), Gornji Milanovac 1982.
 Бродски, Јосиф Предговор за енглеско издање *Гробнице за Бориса Давидовича* Данила Киша, у: *Овдје* [Подгорица], јануар-фебруар-март 1986 (превод Весне Тодоровић).
 Константиновић, Зоран, *Увод у компаративно проучавање књижевности*, Београд 1984.
 Кеџетовић, Ђелимир, *Cenzura u Srbiji*, Београд 1998.
 Тешић, Гојко, *Утуљена баутина*, Београд 1990.
 Лопушина, Марко, *Црна књига – цензура у Југославији 1945-1991*, Београд 1991.
 Голубовић, Загорка, *Човек и његов свет у антрополошкој перспективи*, Београд 1973.
 Borowik, Marek „Na marginesie ustawy o cenzurze”, w: *Kultura*, 1981, 10/409.
 Бердяев, Н. *Философия свободы: Истоки и смысл русского коммунизма*, Москва 1997. Константинов, Д. *Через тоннель XX-го столетия*, Москва 1997.
 Kołakowski, L. *Cywilizacja na ławie oskarżonych*, Warszawa 1990.
 Łysiak, W. *Stulecie klamców*, Chicago; Warszawa 2000.
 Staciuk, R. *Nasza epoka absurdu*, Wrocław 1992.
 Đilas, A. *Novi vek. Sukobi među narodima i demokratija*, Београд 2000.
 Bezanson, A. *Zla kob stoljeća* (prev. F. Cetinić), Čačak; Београд 1999.
 Stutlić, Vanja, „Filozofija XIX i XX stoljeća na Zapadu”, у: *Antologija filozofskih tekstova*. – Zagreb 1962.
 Herbert, Zbignjev, *Pan Cogito*, Wrocław 2001.

Endnotes:

¹ Ова питања не поставља једном, већ више пута, у разним приликама. Овог пута наводимо према разговору са Габијем Глејхманом (Gleichman), који је објављен најпре у *Globe* (Paris), No 5, 1986, а потом под називом „Између политике и поезике”, у: D. Kiš, *Gorki talog iskustva* (prir. M. Miočinović). – Beograd 1990, str. 203.

² Наведено према: З. Константиновић, *Увод у компаративно проучавање књижевности*. – Београд 1984, стр. 10-12.

³ Јацек Подсјадло у приказу нове песничке књиге Чеслава Милоша, *Druga przestrzeń* (*Други простор*, 2002) „Скептички спев”, запажа да се у њеним коментарима најчешће види реч „исповест”, али да је то „књига неког ко је следио Божји траг, и видео да Бога нема”. У закључку текста стоји: „До светости вероватно му мало недостаје, али му се хероизам не може оспорити”. J. Podsiadło, „Sceptyczny śpiew”, у: *Rzeczpospolita*, 2-3 marca 2002, Е3.

⁴ F. Ferdurke (pseudonim), „Gombrowicz i cenzura”, w: *Kultura*, 1987, 9/480, s. 86-92. Највише проблема са цензуром је имао Гомбрович, а цензурисана су и дела Мрожека, Милоша, и других пољских писаца у емиграцији. Од руских емиграната, издвајамо два најрадикалнија примера: први је Набоковљев, који је имао проблема са објављивањем романа *Лолита* (1956), а забране су (на пример последња филмска адаптација овог дела) остале и до данас; сличан скандал изазвао је Лимонов, крајем 70-их, својим романом *Это я – Эдичка* (*То сам ја, Едичка*). Иако су наведене цензуре углавном због еротизма (изузев Мрожека и Милоша), не значи да није било политичке цензуре, напротив - бројни су примери управо политичких неслагања писаца у емиграцији. Упућујемо на један, индикативан: Desimir Tošić, *O ljudima. Eseji, zapisi, sećanja*. – Beograd 2000 (о Дучићу и Црњанском, и њиховим конфликтима са српском емиграцијом).

⁵ У: Marta Fik, „Cenzor jako współautor”, у: *Literatura i władza*. – Warszawa 1996, s. 131-147 (где наводи, поред осталих како су цензурисани *Obecności mitu* (*Присутства мита*) Колаковског, Ружевичева *Kartoteka*, Хербертова песма *Drugi pokój* (*Друга соба*), као и друга дела).

⁶ Н. Бердяев, *Философия свободы. Истоки и смысл русского коммунизма*. – Москва 1997; Д. Константинов, *Через тоннель XX-го столетия*. – Москва 1997; L. Kołakowski, *Cywilizacja na ławie oskarżonych*. – Warszawa 1990; W. Łysiak, *Stulecie kłamców*. – Chicago; Warszawa 2000; R. Staciuk, *Nasza epoka absurdu*. – Wrocław 1992; A. Đilas, *Novi vek. Sukobi među narodima i demokratija*. -Beograd 2000; A. Bezanson, *Zla kob stoljeća* (prev. F. Cetinić).- Čačak; Beograd 1999, etc.

⁷ A. Schopenhauer, *Die Welt als Wille und Vorstellung* (*Свет као воља и представа*, 1819). Наведено према горњем извору, стр. 309-310, односно 317-318.

⁸ F. Nietzsche, *Wille zur Macht* (*Воља за моћ*, објављена после његове смрти, 1900). Наведено према истом извору, стр. 311-312, односно 324-326.

⁹ Henry Bergson, *Évolution créatrice* (*Стваралачка еволуција*, 1907); Wilhelm Dilthey, *Weltanschauung, Philosophie, Religion* (*Поглед на свет, филозофија, религија*, зборник радова); E. Husserl, *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie* (*Идеје за чисту феноменологију и феноменолошку филозофију*, 1913); Nicolai Hartmann, *Neue Wege der Ontologie* (*Нови путеви онтологије*, 1935); Martin Heidegger, *Sein und Zeit* (*Битак и време*, 1927). Наводи према: *Antologija filozofskih tekstova*. – Zagreb 1962, стр. 313-316, односно 329-342.

¹⁰ „Pan Cogito o postawie wyprostowanej”, w: Z. Herbert, *Pan Cogito*. – Wrocław 2001, s. 80-81. У истој књизи налазе се и друге, горе поменуће песме. Стихове из песме „Господин Когито о усправном ставу”, превео је Петар Вујичић, у: Z. Herbert, *Gospodin Kogito*. – Sarajevo 1988, str. 151-152.